

Matematika IV – 2. přednáška

Základy teorie grup

Michal Bulant

Masarykova univerzita
Fakulta informatiky

25. 2. 2008

Obsah přednášky

- 1 Grupy – homomorfismy a součiny

Doporučené zdroje

- Martin Panák, Jan Slovák, **Drsná matematika**, e-text.
- *Předmětové záložky v IS MU*
- Jiří Rosický, *Algebra*, PŘF MU, 2002.
- Peter J. Cameron. *Introduction to algebra*, Oxford University Press, 2001, 295 s. (Dostupné v knihovně PŘF).

Opakování minulé přednášky

- **grupoid** $(G, \cdot)$ je množina G s binární operací $\cdot$
- **pologrupa** $(G, \cdot)$ je množina G s asociativní binární operací $\cdot$
- **monoid** $(G, \cdot)$ je pologrupa $(G, \cdot)$ s jednotkovým (neutrálním) prvkem¹
- **grupa** $(G, \cdot)$ je monoid, ve kterém má každý prvek inverzi
- **komutativní grupa** (grupoid, pologrupa, monoid apod.), je taková grupa (grupoid, ...), že operace $\cdot$ je komutativní. Často se v případě komutativních grup setkáte rovněž s pojmem **abelovská grupa**.

Poznámka k nejednoznačnosti terminologie.

---

¹Raději než jednotka použijeme **jednotkový prvek** – důvod uvidíme později. Někdy se tomuto prvku rovněž říká jednička.

Příliš stručná exkurze do univerzální algebry

Bystří studenti algebry si brzy povšimnou, že se mnohé pojmy a důkazy opakují pro různé situace. Skutečně se ukazuje, že základní pojmy a tvrzení je možné zavést a dokázat obecně pomocí univerzální algebry (příp. ještě obecněji v tzv. teorii kategorií). Pro informatiky, kteří mají za sebou funkcionální programování (příp. práci s objekty, metodami, šablonami apod.), by to možná mohl být přirozený postup, my však na to bohužel nemáme dostatek času.

Pro všechny *struktury* (pologrupy, grupy, okruhy, tělesa, svazy, atd.) lze definovat několik základních pojmů analogickým způsobem:

- **podstruktury**
- **homomorfismy** mezi strukturami stejného typu
- **součiny** struktur téhož typu

Podpologrupy a podgrupy

Definice

Je-li $(A, \cdot)$ grupa (případně pologrupa), pak její podmnožinu $B \subset A$, která je uzavřená vůči zúžení operace $\cdot$ a zároveň je spolu s touto operací grupou (resp. pologrupou), nazýváme **podgrupa** (resp. podpologrupa) v $(A, \cdot)$.

Definice

Zobrazení $f : (G, \cdot) \rightarrow (H, \circ)$ mezi dvěmi grupami $(G, \cdot)$ a $(H, \circ)$ se nazývá **homomorfismus grup**, jestliže respektuje násobení, tj. pro všechny prvky $a, b \in G$ platí

$$f(a \cdot b) = f(a) \circ f(b).$$

Povšimněme si, že násobení vlevo je uvnitř grupy G předtím, než zobrazujeme, zatímco vpravo jde o násobení v H poté, co zobrazujeme.

Přímo z definice se snadno ověří následující vlastnosti homomorfismů:

Věta

Pro každý homomorfismus $f : G \rightarrow H$ grup platí

- 1 *obraz jednotky $e_G \in G$ je jednotka v H*
- 2 *obraz inverze k prvku je inverzí obrazu, tj. $f(a^{-1}) = f(a)^{-1}$.*
- 3 *obraz podgrupy $K \subset G$ je podgrupa $f(K) \subset H$.*
- 4 *vzorem $f^{-1}(K) \subset G$ podgrupy $K \subset H$ je podgrupa.*
- 5 *je-li f zároveň bijekcí, pak i inverzní zobrazení f^{-1} je homomorfismus.*
- 6 *f je injektivní zobrazení právě tehdy, když $f^{-1}(e_H) = \{e_G\}$.*

Definice

Podgrupa, která je vzorem jednotkového prvku $e \in H$ (tj. $f^{-1}(e)$) se nazývá **jádro** homomorfismu f a značíme ji $\ker f$. Bijektivní homomorfismus grup G a H nazýváme **izomorfismus** (a značíme $G \cong H$).

Poznámka

Podobně jako v teorii grafů jsou i v algebře izomorfní objekty nerozlišitelné.

Z předchozích tvrzení okamžitě vyplývá, že homomorfismus $f : G \rightarrow H$ s triviálním jádrem je izomorfismem G na obraz $f(G)$.

Příklad

(1) Pro každou grupu permutací $G = \Sigma_n$ jsme definovali zobrazení $\text{sgn} : (\Sigma_n, \circ) \rightarrow (\mathbb{Z}_2, +)$ přiřazující permutaci její paritu (lichá=1, sudá=0). Jde o homomorfismus grup $(\Sigma_n, \circ)$ a $(\mathbb{Z}_2, +)$. Jádrem tohoto homomorfismu jsou permutace se sudou paritou.

(2) Grupa symetrií rovnostranného trojúhelníka D_6 je izomorfní s grupou permutací Σ_3 . Stačí zvolit realizaci Σ_3 tak, že za množinu tří prvků pro permutace vezmeme vrcholy trojúhelníka a jednotlivým symetriím přiřadíme permutace těchto vrcholů, které vyvolají.

(3) Zobrazení $\exp : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}_+$ (nebo $\mathbb{C} \rightarrow \mathbb{C} \setminus 0$), je homomorfismus aditivní grupy reálných nebo komplexních čísel na multiplikativní grupu kladných reálných čísel, resp. na multiplikativní grupu všech nenulových komplexních čísel. V případě reálných čísel jde o izomorfismus (co je jeho inverzí?). Pro komplexní čísla dostáváme netriviální jádro $\{2k\pi i; k \in \mathbb{Z}\}$.

Příklad

- (4) Determinant matice je zobrazením, které každé matici skalárů z $\mathbb{K}$ přiřazuje nějaký skalár z $\mathbb{K}$ (pracovali jsme s $\mathbb{K} = \mathbb{Z}, \mathbb{Q}, \mathbb{R}, \mathbb{C}$). Cauchyova věta o determinantu součinu čtvercových matic $\det(A \cdot B) = (\det A) \cdot (\det B)$ je tvrzením, že pro grupu $G = GL(n, \mathbb{K})$ invertibilních matic je $\det : G \rightarrow \mathbb{K} \setminus \{0\}$ multiplikativním homomorfismem grup.
- (5) Grupy zbytkových tříd $(\mathbb{Z}_k, +)$ jsou izomorfní grupám komplexních k -tých odmocnin z jedničky, což jsou zároveň izomorfní obrazy konečných grup otočení v rovině o celé násobky úhlu $\frac{2\pi}{k}$.
- (6) Multiplikativní grupa invertibilních zbytkových tříd $(\mathbb{Z}_p^\times, \cdot)$ je izomorfní aditivní grupě $(\mathbb{Z}_{p-1}, +)$ (plyne z cykličnosti grupy – později snad dokážeme).

(Přímý) součin grup

Definice

Pro každé dvě grupy $(G, \cdot)$, $(H, \circ)$ definujeme **součin grup** $(G \times H, *)$ takto: Jako množina je $G \times H$ skutečně (kartézský) součin, na kterém definujeme grupové násobení po složkách, tj. $(a, x) * (b, y) = (a \cdot b, x \circ y)$.

Poznámka

Rozmyslete si, že jde o grupu a že součin komutativních grup je zase komutativní!

Zobrazení

$$p_G : G \times H \ni (a, x) \mapsto a \in G, \quad p_H : G \times H \ni (a, x) \mapsto x \in H$$

jsou surjektivní homomorfismy (tzv. **projekce**) s jádry

$$\ker p_G = \{(e_G, x); x \in H\} \quad \ker p_H = \{(a, e_H); a \in G\}.$$

Příklad

(7) Grupa $\mathbb{Z}_6$ je izomorfní součinu $\mathbb{Z}_2 \times \mathbb{Z}_3$.

Toto lze nahlédnout buď geometrickou úvahou (prostřednictvím grup symetrií v rovině) nebo přímou konstrukcí izomorfismu.

V aditivní notaci vypadá izomorfismus takto:

$$[0]_6 \mapsto ([0]_2, [0]_3), [1]_6 \mapsto ([1]_2, [2]_3)$$

$$[2]_6 \mapsto ([0]_2, [1]_3), [3]_6 \mapsto ([1]_2, [0]_3)$$

$$[4]_6 \mapsto ([0]_2, [2]_3), [5]_6 \mapsto ([1]_2, [1]_3)$$

(8) Dihedrální grupa D_8 (tj. grupa symetrií čtverce, $\langle r, s | r^4 = 1, s^2 = 1, srs = r^{-1} \rangle$) **není** izomorfní součinu $\mathbb{Z}_2 \times \mathbb{Z}_4$, přestože mají stejný počet prvků (D_8 není komutativní).

Čínská zbytková věta (Chinese remainder theorem)

Předchozí příklad je speciálním případem tzv. *Čínské zbytkové věty*.

Věta

Jsou-li k, m nesoudělná, pak

$$(\mathbb{Z}_{km}, +) \cong (\mathbb{Z}_k, +) \times (\mathbb{Z}_m, +).$$

a obecněji

Věta

Jsou-li $m_1, m_2, \dots, m_k$ po dvou nesoudělná, pak

$$(\mathbb{Z}_{\prod m_i}, +) \cong (\mathbb{Z}_{m_1}, +) \times (\mathbb{Z}_{m_2}, +) \times \dots \times (\mathbb{Z}_{m_k}, +).$$

Tento izomorfismus se často s výhodou využívá k reprezentaci velkých čísel při distribuovaných výpočtech pracujících s dělitelností, kdy na každém počítači stačí pracovat s jedním (relativně malým) modulem.

Důkaz CRT:

Sestrojíme požadovaný izomorfismus f . Označme $m = \prod_i m_i$ a pro libovolné $[a]_m \in \mathbb{Z}_m$ položme $f([a]_m) = ([a]_{m_1}, \dots, [a]_{m_k})$. Snadno se ověří, že jde o injektivní homomorfismus (co je jádrem?). Zbývá dokázat, že jde i o surjekci, tedy, že libovolný prvek

$$([a_1]_{m_1}, \dots, [a_k]_{m_k}) \in (\mathbb{Z}_{m_1}, +) \times \dots \times (\mathbb{Z}_{m_k}, +)$$

je obrazem nějakého $a \in \mathbb{Z}_m$. To je ale totéž jako najít $a \in \mathbb{Z}$ takové, že $a \equiv a_1 \pmod{m_1}, \dots, a \equiv a_k \pmod{m_k}$, což se udělá malým (ale šikovným) trikem:²

Pro libovolné $1 \leq i \leq k$ položme $n_i = m/m_i$ a protože $(m_i, n_i) = 1$ (zde jsme využili *nesoudělnost po dvou*), najdeme podle Bezoutovy věty u_i a v_i tak, že $u_i m_i + v_i n_i = 1$, tj. $v_i n_i \equiv 1 \pmod{m_i}$.

Hledané a pak najdeme jako

$$a = \sum_i a_i v_i n_i.$$

---

²A nešlo by to ještě šikovněji? Pokud nám stačí existence izomorfismu, tak stačí využít toho, že injektivní zobrazení mezi množinami o stejném počtu

Cyklické grupy

Libovolný prvek a v grupě G je obsažen v minimální podgrupě $\{e = a^0, a = a^1, a^2, a^3, \dots\}$, která jej obsahuje³.

Je zjevné, že je tato podgrupa komutativní, a pokud je celá grupa G konečná, nutně musí jednou nastat případ $a^k = e$.

Nejmenší k s touto vlastností nazýváme **řád prvku** a v G . Grupa G je **cyklická**, je-li celé G generované nějakým svým prvkem a výše uvedeným způsobem. Zjistit pro konkrétní cyklickou grupu generátor je obecně obtížný problém. I při znalosti generátoru $g \in G$ je ale obecně velkým problémem zjistit pro dané $a \in G$ číslo k , pro které $g^k = a$ (tzv. *problém diskrétního logaritmu* je základem mnoha kryptografických protokolů – ElGamal, Diffie-Hellman, DSA). Z definice přímo vyplývá, že každá cyklická grupa je izomorfní buď grupě celých čísel $\mathbb{Z}$ (pokud je nekonečná) nebo některé grupě zbytkových tříd $\mathbb{Z}_k$ (když je konečná).

---

³Co znamenají ty mocniny?